

Neformaliosios agrosocialinės minties raiška Lietuvoje priklausomybių laikotarpiu

Mečislovas Treinys

*Lietuvos žemės ūkio universitetas,
Universiteto g. 10, Akademija, LT-53341
Kauno rajonas
El. paštas: Mecislovas.Treinys@lzuu.lt*

Straipsnyje nagrinėjamos neformaliosios agrosocialinės minties raiška Lietuvos priklausomybių Sovietų Sąjungai laikotarpiu (1940–1990 m.). Priklausomai nuo neformaliosios minties kūrėjų santykio su sovietų valdžia išskiriamos dvi neformaliosios minties raiškos formos: alternatyvinė ir paralelinė, taip pat būdingiausi laikotarpiai: 1940–1956, 1956–1988 ir 1988–1990 m. Aptariama labiausiai neformalaus mokslo raiškomis pasižymėjusių mokslininkų bei visuomenės veikėjų (profesorių F. Kemėšio, P. Šalčiaus, P. Vasinausko, doc. J. Aleksos, inž. J. Borutos ir kt.) mokslinė bei profesinė veikla, taip pat kolektyvinė Lietuvos žemdirbių sąjūdžio (LŽS) mintis naujojo tautinio atgimimo laikotarpiu.

Raktažodžiai: agrosocialiniai mokslai, neformalioji agrosocialinė mintis, alternatyvinė raiška, paralelinė raiška, Lietuvos žemdirbių sąjūdis.

IVADAS

Sovietų okupacija nutraukė laisvą agrosocialinių mokslų raidą, prasidėjusią Pirmojoje Lietuvos Respublikoje. Nuo tol mokslininkai savo veikloje privalėjo vadovautis vienintelės oficialios doktrinos – marksizmo-leninizmo kanonais. Tačiau net ir labai nepalankiomis sąlygomis šalia oficialaus sovietinio mokslo egzistavo ir nepriklausomas – neformalus. Šitokia veikla užsiėmė ne tik į Vakarų pasitraukę mokslininkai ir kiti tyrėjai, bet ir kai kurie pasilikę okupuotoje Lietuvoje ar net būdami Sibiro tremtyje. Vieni iš jų (dauguma Vakarų emigrantų, taip pat Lietuvoje pasilikę – buvęs Žemės ūkio akademijos (ŽŪA) prof. Fabijonas Kemėšis, buvęs Vytauto Didžiojo universiteto (VDU) doc. J. Aleksa), visiškai atmetė socialistinių pertvarkymų Lietuvos žemės ūkyje doktriną, todėl jų intelektualinės kūrybos produkcija laikytina alternatyvine oficialiajam sovietiniam mokslui ir jo sklaidai. Alternatyviojo mokslo rezultatus žinojo tik labai nedaug kūrėjo patikimų žmonių arba apie jų egzistavimą sužinota tik po 1990 metų, atvėrus ligi tol visuomenei neprieinamus archyvus, kur pateko šių mokslininkų kūryba juos areštavus.

Greta agrosocialinės minties raiškų, neigusių socialistinę Lietuvos kaimo transformaciją, būta ir oficialiajai (kompartijos ir sovietų valdžios institucijų reiškiamai, nekvestionuojamai ir deterministinei) nuomonei paralelinių siūlymų, bandančių socializmą priimti kaip neišvengiamybę, tačiau jo vykdomoms priemonėms suteikti „žmogiškąjį veidą“, gražinant į kasdienę apyvartą sovietų atmetas, bet Lietuvos žemės ūkio ir kaimo gyvenenos praktikoje pasiteisinusias raiškas. Šituo pasižymėjo prof. Petro Vasinausko, kai kuriais aspektais – doc. Do-

mo Cesevičiaus mokslinė veikla. Ją reikėtų laikyti oficialiajai doktrinai nekonfrontuojančia – paraleline mokslinių tyrimų ir kitokios raiškos bei sklaidos kryptimi. Prie šio tipo darbų reikėtų priskirti mokslo studijose aprašytą nekupiūruotą istorinę informaciją apie Lietuvos ūkio raidą įvairiais laikotarpiais. Tuo pasižymėjo minėtas doc. D. Cesevičius ir ypač prof. P. Šalčius. Pastarųjų tyrimų rezultatai buvo žinomi tik nedaugelio mokslo institucijų (daugiausia Lietuvos TSR mokslų akademijos) vadovams ir sovietmečiu nebuvo skelbti nurodant tyrėjų pavardes.

Taip priklausomybių metais, nors kompartijai įvedus griežtą cenzūrą ir visiškai monopolizavus kūrybinės veiklos sritis, Lietuvoje susiformavo retas fenomenas – neformalusis mokslas, kuris, greta XIX a. antroje pusėje išsiplėtojusios knygnešystės, yra vienas iš specifinių lietuvių rezistencinės savimonės bei pilietinio pasipriešinimo raiškų.

Laikotarpio pabaigoje prasidėjęs naujas tautinis atgimimas vėl iškėlė gausias paralelines agrosocialinio mokslo idėjas (mokslininkų ir kitų visuomenės veikėjų bandymą tobulinti socialistinę agrarinę sistemą), kurios netrukus transformavosi į alternatyvas socialistinei agrarinei sistemai: atkurti ūkininkų ūkio sistemą, privatizuoti visuomeninių ūkių turtą, įteisinti rinkos santykius ir kt. Šie siūlymai buvo Lietuvos žemdirbių sąjūdžio kūrybos produktas ir jie tapo išėities pozicija atsikūrusios Lietuvos Respublikos agrarinei politikai formuoti.

Šio laikotarpio neformalioji mokslinė kūryba nagrinėjama V. Lukoševičiaus, Z. Butkaus, M. Treinio ir kt. darbuose [4, 11, 15, 16]. Tačiau alternatyvusis agrosocialinis mokslas, kaip vientisas kūrybinis fenomenas, praktiškai netyrinėtas. Norint suformuoti visų laikų

lietuvių tyrėjų agrosocialinių mokslų rezultatų visumą, būtina išaiškinti priklausomybių laikotarpio neformalaus mokslo raiškas ir jas integruoti į Lietuvos mokslinio palikimo sistemą, nustatyti jo reikšmę Lietuvos agrosocialinės minties vystymuisi.

Straipsnio tikslas – išanalizuoti neformalaus agrosocialinio mokslo Lietuvos priklausomybių laikotarpiu raiškas;

Tyrimo objektas – neformalia (alternatyvine ir paraleline) agrosocialinių mokslų veikla užsiiminėjusių lietuvių mokslininkų kūryba sovietų okupuotoje Lietuvoje 1940–1990 m..

Tyrimo metodai – archyvinės ir kitos studijinės medžiagos analizės, palyginimo, loginių abstrakcijų ir kt.

Informacijos šaltiniai – Lietuvos Respublikos archyvų, bibliotekų rankraštytųjų fondai, autoriaus surinkti dokumentai, publikacijos.

NEFORMALIOJI AGROSOCIALINĖ MINTIS IR JOS REIŠKĖJAI

Agrosocialinių mokslų sąvoka. Bendrieji socialiniai mokslai (ekonomikos teorija, sociologija, ekonominė politika, teisė, statistika, buhalterinė apskaita, ūkio istorija ir kt.), besispecializuojantys tirti reiškinius bei procesus žemės ūkio sektoriuje ir įgiję specifinių, nuo šio sektoriaus ypatybių priklausančių bruožų, transformuojasi į specialius agrarinio sektoriaus socialinius (agrosocialinius¹) mokslus. „Agrarizuoti“ socialiniai mokslai detalizuoja bendrųjų socialinių mokslų universaliąsias nuostatas ir išvada papildo specifiniu sektoriaus problemų turiniu.

Dėl sovietų okupacijos nutrūko natūrali agrosocialinių mokslų raida, prasidėjusi Pirmojoje Lietuvos Respublikoje. Sovietmečiu šie mokslai tapo labai politizuoti, privalėjo atitikti dogmatiškus marksizmo-leninizmo kanonus, prisitaikyti prie politizuoto, istorinio materializmo ir kompartijos nutarimais determinuoto mokslo. Tik juos atitinkantys tyrimai (metodika, rezultatų interpretavimas) būdavo pripažįstami – formalizuojami. Tų kanonų neatitinkantys, nors ir besiremiantys objektyviais kriterijais, ne tik nebuvo pripažįstami, bet ir už jų vykdymą, ypač rezultatų sklaidą, autoriams būdavo sudaromos politinės bylos, tremiami iš Lietuvos, įkalinami. Tačiau, nepaisant represijų ir nepripažinimo, kai kurie mokslininkai nepakluso valdžios spaudimui ir plėtojo neformalų agrosocialinį mokslą. Straipsnyje aptariamos neformaliosios (alternatyvines, paralelines) agrosocialinių mokslų raiškos ir jas kūrę bei skeleidę asmenys.

Šitokia veikla užsiėmė ne tik politiniai emigrantai Vakaruose (iš pradžių Vokietijoje, vėliau – JAV, Kana-

doje, P. Amerikos šalyse), bet ir tyrėjai okupuotoje Lietuvoje ar net tremtyje Sibire. Taip susiformavo retas fenomenas – pagrindžio mokslas. Svarbiausi šitokio mokslo atstovai sovietų Lietuvoje buvo prof. F. Kemėšis, prof. P. Šalčius, doc. D. Cesevičius, nors šitokio mokslo elementų randame ir agrarininko doc. J. Aleksos, politiko ir žurnalisto V. Gustainio, istoriko P. Klimo, žurnalisto J. Keliuočio ir daugelio kitų humanitarinių, socialinių, netgi technologinių mokslų atstovų kūrybiniame palikime. Pagrindžio mokslas po knygnešystės, ko gero, yra vienas iš specifinių lietuvių dvasinės rezistencijos kovoje prieš okupantus fenomenų.

Nors plačiausiai nesocialistines agrosocialinio mokslo raiškas plėtojo lietuviai intelektualai Vakarų tremtyje, tačiau jų kūryba – atskiro nagrinėjimo objektas, todėl jų čia nenagrinėsime ir apsistosime prie neformalaus agrosocialinio mokslo, plėtoto okupuotoje Lietuvoje ar lietuvių tremties Rytuose vietose.

Neformalaus agrosocialinio mokslo raiškų periodizacija. šio mokslo raiškas, priklausomai nuo jų kūrėjų santykio su sovietų valdžia, tikslinga suskirstyti į tris laikotarpius: 1) 1940–1956 m.²; 2) 1957–1987 m.; 3) 1988–1990 m.

Pirmojo laikotarpio alternatyviajam mokslui būdinga Lietuvos Respublikos laikais pradėtų mokslinių tyrimų tąsa, ką darė nenorintys komunistinei ideologijai paklusti tyrėjai. Tačiau tyrimų (tiek užbaigtų, tiek neužbaigtų) rezultatai nebuvo platinami, juo labiau publikuojami, pasiliko rankraščiuose ar net buvo sunaikinti. Žymiausi kūrėjai – prof. F. Kemėšis bei doc. J. Aleksa. šiuo laikotarpiu paralelinius tyrimus intensyviai atliko prof. P. Šalčius. Iš antrojo laikotarpio daugiausia žinoma apie paralelinius tyrimus iš ūkio istorijos, kuriuos atliko iš Sibiro tremties grįžęs doc. D. Cesevičius, nors parengė ir alternatyvinių, tik siauram patikimų asmenų ratui žinomų studijų. Šiuo laikotarpiu pasireiškė ir prof. P. Vasinausko pastangos švelninti kompartijos ir sovietų valdžios politiniais sprendimais determinuoto mokslo ir ūkinės praktikos negatyvias pasekmes. Trečiajame laikotarpyje pasireiškė spontaniškas ir gausus kolektyvinės kūrybos protrūkis, pasireiškęs LŽS veikla ir jo pastangomis suformuoti agrarinės pertvarkos, kuri turėjo būti įgyvendinta būsimoje nepriklausomoje Lietuvos valstybėje, koncepciją.

ALTERNATYVINĖS AGROSOCIALINĖS RAIŠKOS IR JŲ REZULTATŲ LIKIMAS

Prof. F. Kemėšio alternatyvinės studijos. Vienas iš pirmųjų neformalus, alternatyvinio agrosocialinio mokslo kūrėjų buvo Žemės ūkio akademijos Dotnuvoje profesorius, Bendrosios žemės ūkio ekonomijos katedros vedėjas, 1940 m. rudenį iš ŽŪA išvartytas **Fabijonas Kemė-**

¹ Terminas „agrosocialinis“ lietuviškoje mokslinėje literatūroje vartojamas retai, nors darybos požiūriu jis ne blogesnis negu kiti analogiški terminai, pvz., biosocialinis, socialekonominis, agroekonominis ir pan.; terminas „agrosocial“, kurio reikšmė analogiška mūsų vartojamai šiame straipsnyje, dažnas literatūroje anglų, prancūzų, ispanų ir kt. kalbomis, todėl laikytinas tarptautiniu.

² Šiam laikotarpiui priklauso ir nacių Vokietijos okupacijos 1941–1944 m. tarpsnis. Atskirų agrosocialinių mokslų kryptai priskirtinų faktų ir įžvalgų būta ir lietuvių antinacinės rezistencijos leidiniuose.

šis (1879–1954 m.). Persikėlęs į Vilnių, jis ėmė dirbti prie keleto studijų, kurias ir toliau rašė vokiečių okupacijos bei antrosios sovietų okupacijos laikotarpiais iki pat suėmimo 1946 m. rudenį.

Viena iš jo pradėtų studijų buvo „Socialinės minties ir institucijų evoliucija“. Jos rankraštis antruoju sovietmečiu F. Kemėšį suėmus pateko į sovietinio saugumo rankas ir buvo sunaikintas, išskyrus įvadą, pavadintą „Politinės reorganizacijos pagrindai“, kuris buvo išverstas į rusų kalbą ir tapo vienu iš jo politinės bylos P 16073 LI įkalčių. Apie pačią studijos struktūrą galima spręsti tik iš šio įvado bei kvotos protokoluose užfiksuotų faktų.

Iš išlikusių studijos fragmentų bei kai kurių užuominų kvotos protokoluose galima spręsti, kad F. Kemėšis buvo numatęs lietuvių skaitytojui pateikti kai kuriuos žymaus amerikiečių ekonomisto Edvino R. A. Seligmeno (1861–1939 m.) redaguotos 15-os tomų „Socialinių mokslų enciklopedijos“, išleistos 1930–1935 m., straipsnius, juos papildęs savo patirtimi bei Lietuvos realijomis. Šios studijos įvadas – savarankiškas darbas, parašytas vokiečių okupacijos metais ir pateikiantis lietuvių politinės minties ir politinių organizacijų raidos vaizdą. Jame išdėstytos ideologinio prado vyravimo Lietuvos politinių partijų veikloje priežastys, o tai savo ruožtu gerokai apsunkino tų partijų bendravimą Seimų laikotarpiu (1920–1927 m.). Čia autorius išsakė savo poziciją dėl senųjų 1940 m. uždarytųjų partijų atkūrimo ir galimo bendradarbiavimo ateityje. Tai darbas, galėjęs turėti nemažos reikšmės naujam Lietuvos atgimimui, kurio rekomendacijomis nebuvo galima pasinaudoti.

Kitas F. Kemėšio tų dienų darbas – iš socioetnologijos ir geopolitikos srities – buvo „Lietuviai ir gudai“. Tai lietuvių ir gudų (baltarusių) tarpusavio santykių istorija. Išanalizuota lenkų ir rusų įtaka abiem tautoms, aptariamos tų tautų etnografinės ribos. Šios studijos likimas toks pat, kaip ir anksčiau minėtosios. IV dalies fragmentas, kuriame F. Kemėšis prognozavo būsimą Lietuvos ir Baltarusijos valstybingumo atgavimą, tapo jo bylos įkalčiu. Lietuvos nacionalinės bibliotekos rankraštyne yra šios studijos mašinraščio kopija [7]. Tikėtina, kad šios medžiagos pagrindu 1942 m. buvo parengta (Uosio slapyvardžiu pasirašyta), tačiau neišleista brošiūra „Mes ir mūsų kaimynai slavai“.

Minėtu laikotarpiu F. Kemėšis rašė dar vieną studiją, kurios likimas sėkmingesnis negu dviejų minėtųjų. Tai F. Kemėšio socialekonominių idėjų esencija „Krikščioniškosios ekonomijos linkme“. Suimant F. Kemėšį, į čekistų rankas pateko tik viena šios knygos rankraščio dalis „Apie kapitalizmą“ (ir tai – negalutinis variantas). Pagrindinis studijos rankraštis buvo paslėptas Pandėlyje ir į viešumą iškeltas tik po 1990 m. Deja, F. Kemėšį areštavus, darbas liko neužbaigtas. 1996 m. minėtoji knyga buvo išleista kartu su keletu straipsnių apie F. Kemėšį.

Aptariamoji studija pradėta rašyti dar prieš 1940-uosius, tačiau intensyviausiai prie jos buvo dirbama pirmojo bolševikmečio ir vokiečių okupacijų metais. III dalis, kaip jos įžangoje rašo pats autorius, buvo parašyta 1945 m. vasarą. Visas šis darbas – ko gero, buvusi

pirmoji (o pačioje Lietuvoje – ligi šiol vienintelė) lietuviškai parašyta originali studija apie ekonominės ir socialinės minties vystymąsi. Jos koncepcija paremta principu: tezė–antitezė–sintezė (tezė – kapitalizmas; antitezė – komunizmas; sintezė – krikščioniškosios moralės nuostatomis pagrįsta ekonominė sistema – „vidurio kelias“, kurią, autoriaus nuomone, dar teks sukurti).

Rašydamas apie „svajotojus“ (utopininkus), kapitalizmą ir komunizmą, autorius daugiausia rėmėsi literatūros šaltiniais, tačiau ryški ir jo paties nuostata, negailima aštrios kritikos, ypač komunizmo praktikai. Vienas pirmųjų tyrėjų, aprašiusių šį F. Kemėšio veikalą, – F. S. Butkus pastebėjęs, kad: „[...] vertindamas įvairias ekonomines formacijas, autorius pirmiausia žiūri, kokie pagrindai – materialiniai ar dvasiniai – jose vyrauja ir kaip – evoliuciniu ar revoliuciniu keliu – jos vystosi“ [4]. F. Kemėšis visada pasisakė už tų dviejų pradų – materialinio ir dvasinio – harmoniją. Jeigu pradėdavo pirmauti materialinis pradas, visuomenė patirdavo nuosmukį ir nelaimės. Tačiau F. Kemėšis neatmetė pažangos siekių, ką galima įgyvendinti nuosaikiomis reformomis, kurios galėtų atnešti permainas be kraujo praliejimo [8: 62]. Šitokių reformų paieškoms daug vietos skiriama visuose ankstesniuose F. Kemėšio socialekonominiuose raštuose, taip pat ir minėtoje studijoje.

Tačiau reformos nuostatos negali būti deklaratyvos, sukurtos tokiais pačiais metodais, kokiais kūrė „svajotojai“. Reformų nuostatos turėtų išsirutulioti iš praeities patyrimo, būti racionaliai įvertintos dabarties, o tai leistų išryškinti padarytų klaidų ir nesėkmių priežastis, logiškai pagrįstų tolesnes visuomenės ekonominės ir socialinės raidos kryptis. Šiam uždaviniui atlikti F. Kemėšis analizuoja „svajotojų“ siūlymus, kurie, beje, niekada ir nebuvo įgyvendinti, nors vėlesnių socialekonominių idėjų raidai tam tikrą postūmį tikrai turėjo. Didžiausia kritika tenka realiai egzistavusioms ir savo trūkumus atskleidusioms sistemoms. Dėl to jis detalčiai aptaria kapitalizmą ir jo antitezę – marksistinė teorija pagrįstą socializmą, taip pat „trečiojo kelio“ raiškas, kurias jis matė ūkininkų kooperacijoje bei korporacinėje visuomenės sandaroje ir, įvertinęs šių svarstymų rezultatus, tikėjosi pateikti savąjį sintetinį visuomenės socialekonominių modelių, kuris išvengtų genetinių anksčiau nagrinėtų sistemų klaidų.

Pirmojoje knygos dalyje „Svajotojai ir kapitalizmas“ autorius kapitalizmui negaili kritikos, nes jame mato įsiviešpatavusį pelno motyvą, ir todėl šitokioje visuomenėje „[...] dvasinis elementas pamirštamasis, su dorovės ir dvasingumo dėsniais nebesiskaitoma, moksliniai išradimai ir technika imama naudoti žmonių žudymui karuose, tautų ir valstybių gyvenime vis labiau įsigali melas, veidmainiavimas, duoto žodžio nesilaikymas, sutarčių laužymas, be to, nepasitikėjimas, įtarinėjimai ir baimė. Gyvenimas ima irti ir gesti“ [8: 68]. Ši būseną, anot autoriaus, veda į kruvinas revoliucijas, kurios skatina kurtis kitas, už kapitalizmą nė kiek ne geresnes socialekonomines sistemas (pvz., komunizmą).

Kritikuodamas socializmą, F. Kemėšis ypač nepalankiai vertina akcines bendroves, sudarančias nepriklausomą

ekonominį mechanizmą, nes tie dariniai, apeidami asmenis, patys nusistato savo tikslus ir pasirenka priemones jiems pasiekti. Kapitalistinių akcinių bendrovių sistemai F. Kemėšis iškelia antinomiją – kooperatinę sistemą, kuri, jo teigimu, esąs etinio pobūdžio judėjimas, todėl išvengia daugelio trūkumų, kurių apstu kapitalo valdomose akcinėse bendrovėse.

Antroje knygos dalyje „Socializmas ir komunizmas“ F. Kemėšis kritikuoja marksizmą bei esminius jo ekonominius postulatus: marksistinę vertės, darbo užmokesčio, pridėamosios vertės bei klasių kovos sampratą. Patį marksizmą jis skaido į dvi dalis: teorinį – marksinį ir praktinį – lenininį, kuris buvo įgyvendintas Sovietų Rusijoje ir kuriame marksistinė praktika dėl savo priedėtos metodų atrodo dar labiau nepatraukli negu teorija. Tačiau ši sistema, griežtai atmetanti dvasinį pradą, F. Kemėšio nuomone, pasmerkta visiškai nesėkmei³. Didžiausios F. Kemėšio kritikos susilaukė centralizuotas planavimas, nes tiems planuotojams „[...] pusiausvyrą tarp gamintojų ir vartotojų bus daug sunkiau pasiekti negu laisvos konkurencijos sistemoje. [...] piliečiai neišvengiamai pradės netekti savos laisvės: jie turės pirkti ne tai, ko patys norėtų, bet tai, kas jiems pagal planą bus pagaminta“ [8: 201].

Trečioji dalis „I tikrąjį kelią“, turėjusi būti sintetinis autoriaus aptartųjų sistemų apibendrinimas. Šioje sistemoje turėjusios būti eliminuotos ankstesniųjų sistemų klaidos ir pasiūlyti socialinės ekonomikos krypties būdai, – jos orientyras išreikštas sąvokoje pačiame knygos pavadinime „krikščioniškoji ekonomika“. žodis „linkmė“, esantis pavadinime, nusako ir tai, kad, autoriaus nuomone, tokios ekonomikos dar nėra, tačiau esančias kryptis reikia orientuoti, būtent „vidurio kelio“, dar konkrečiau – krikščioniškosios moralės principais pagrįstos ekonomikos linkmė.

Anot F. Kemėšio, „vidurio kelio“ ekonomikoje ieškoma jau seniai. Būta kraštų, kur dėta „[...] pastangų pažaboti kapitalizmui (Vokietija, JAV), kiti norėjo šiek tiek artėti prie socializmo (Suomija, Švedija, Meksika, kuri laiką net D. Britanija). Nė vienas iš tų bandymų neparodė aiškios krypties, nesukūrė aiškesnės sistemos“ [8: 236–237]. Ir čia autorius pateikia tuo laikotarpiu šokiruojančią išvadą, kad tai padaryti geriausiai sekėsi tarpukario Italijai ir Vokietijai, nors šios valstybės, vadovaujamos diktatorių Hitlerio ir Musolinio (tiksliau –

³ F. Kemėšis socialinės praktikos (pvz., žemės ūkio kolektyvizacijos) žlugimą prognozavo jau žymiai anksčiau. Dar 1934 metais, kada kiti lietuviai ekonomistai tik stebėjo kolektyvizacijos eksperimentą, F. Kemėšis ne tik tiksliai nustatė jo esmę, bet ir nusakė šio eksperimento baigtį: „[...] staiga priedėtos keliu pasukus normaliai ėjusį procesą į naujas priešingas vėžes, labai abejotini bus ir to pasukimo rezultatai. Juos galima bus tinkamai įvertinti, tik ilgesniam laikotarpiui praėjus. Vis dėlto, praeities patyrimais vadovaujantis, galima manyti, jog [...] Rusijos eksperimentas, nors ir ilgai tvėrtu, tačiau visuotinio žemės ūkio plėtojimosi nesulaikys, ir ta stambioji Rusijos išimtis turės tik patvirtinti tą pačią visuotinę taisyklę“. [6: 273].

tų šalių santvarkos), žlugo. Jų žlugimą F. Kemėšis komentuoja trumpai, supaprastintai, remdamasis išimtinai psichologiniais argumentais. Autorius mano, kad „[...] galutinį naujos santvarkos laimėjimą sutrukdė savaime susidaręs diktatūros režimas, abiejų diktatūrų – tai neišvengiama visiems diktatoriams, – proto apkvaišimas ir puolimas į politines avantiūras“ [8: 237].

Kokius patrauklius bruožus F. Kemėšis išvelgia prieškarinės Vokietijos ir Italijos ūkio sistemose? Jis teigia, kad „[...] socializmas reikalauja nacionalizuoti žemę ir gamybos priemones. Fašizmas privatinę nuosavybę pripažįsta ir privatinę gamybos priemonių nuosavybę laiko valstybei naudingą dalyku“ [8: 241], tačiau šioje santvarkoje „visa krašto ekonomika, visi veikėjai turi visų pirma tarnauti ir dirbti valstybės labui. Todėl ir pramonė, ir prekyba, ir visi amatai, ir pagaliau žemės ūkis turi būti įkinkyti tam tikslui“ [8: 245]. Ir čia autorius pateikia išvadą, kad „[...] fašistinę ekonomiką galima trumpai apibūdinti taip: tai yra reguliuojamojo ir kontroliuojamojo kapitalizmo ekonomika“ [8: 245].

F. Kemėšis fašizmo politikoje teigiamu bruožu laikė dar ir tai, kad čia prioritetas nebuvo suteiktas nė vienai klasei, o bandyta jas visas pajungti valstybės labui per korporacinę valstybės sandarą, kur valstybės institucijose visuomenei atstovauja ne politinės partijos, bet profesinių sluoksnių atstovai, sudarantys savotišką profsąjungą – korporaciją, kurioje bendradarbiautų ir tos šakos darbdaviai, ir darbininkai. Taip šalyje vietoje politinių partijų pagrindu formuojamo parlamento, kuris turėtų sprendžiamąją galią, susikurtų nepartinis (luominiu, profesiniu) pagrindu funkcionuojanti atstovavimo visuomenei institucija – visuomenės sluoksnių rūmai. Beje, po parlamentarizmo žlugimo Lietuvoje 1926–1927 m. F. Kemėšis dėjo daug pastangų populiarindamas nepolitinio atstovavimo sistemą Lietuvoje, kuri III dešimtmečio pabaigoje jau turėjo gana ryškią institucinę sandarą (pastarąją sudarė Žemės ūkio rūmai, Prekybos, pramonės ir amatų rūmai ir Darbo rūmai; kai kurioms funkcijoms vykdyti pirmi du rūmai atsikūrė ir Antroje Lietuvos Respublikoje).

Šios ir kitos užuominos rodo, kad F. Kemėšio ieškota ekonominio ir socialinio idealo pusiausvyra buvo tai, kas vėliau (V dešimtmečio Vokietijoje) susiformavo kaip socialinės rinkos ekonomikos teorija ir dr. L. Erhardo buvo sėkmingai įgyvendinta šios šalies praktikoje, pakėlus Vokietijos ekonomiką iš pokario nuosmukio ir greitai sukūrusi šalyje gerovę daugumai jos piliečių.

Įdomu ir tai, kad F. Kemėšis, kitaip nei daugelis kitų autorių, neneigė šios ekonominės ir socialinės teorijos kilmės, jos pirmtakų, ją formavusių tarpukario metais. Dėl to ir parašyti (ar tik išlikę ?) III dalies 6 skyriai pirmiausia ir nagrinėja prieškarinės Vokietijos ir Italijos ekonomiką. Čia autorius, veikiamas 1945 m. gyvenimo realijų, ne tik skeptiškai vertina dviejų antagonistų – JAV, D. Britanijos ir jų sąjungininkų bendravimą su Sovietų Sąjunga bei jos vadovaujamo bloko šalimis – kuriant Jungtinių tautų organizaciją, bet ir prognozuoja būsimojo nepasikeitusio kapitalizmo trūkumus

ir pateikia 1945 m. visai nekonjunktūrišką mintį, kuri daugelį šokiruoja ir dabar: „*Kai taika galutinai užviešpataus ir kapitalistinė sistema vėl ims rodyti savo trūkumus, bus atsimintos [...] pastangos surasti išeitį, einant vidurio keliu*“ ir pridurta, kad tuo keliu einant [...] buvo prieita savo kraštuose daug arčiau prie socialinio teisingumo, nei Smito su Rikardu ar Markso su Leninu“ [8: 235].

Šiandien mums sunku įvertinti visą F. Kemėšio teoriją, kurios jis nespėjo išdėstyti savo knygoje, tačiau neabejojant galima teigti, kad ne asmeninės minėtų diktatorių savybės žavėjo F. Kemėšį. Daugelis išlikusių dokumentų, tarp jų F. Kemėšio pozicija vadinamosios 1943 m. Lietuvių tautos atstovų konferencijos metu leidžia teigti jį nebuvus nei nacizmo, nei fašizmo, kaip doktrinos ir jos praktikos visumos, šalininku. Antra vertus, rasdamas fašizmo ekonomikoje ir socialiniuose santykiuose racionalių pradų, F. Kemėšis fašizmo filosofiją laiko iracionalia, nes joje valiai teikiamas prioritetas prieš protą, o jausmui – prieš intelektą“ [8: 248]. F. Kemėšis atmeta ir fašizmo praktikos – jėgos vietoje argumento naudojimą.

Tačiau F. Kemėšis tiek šiame veikalė, tiek ankstesniuose darbuose iš anksto neatmesdavo jokios idėjos, žvelgdamas vien į tos idėjos eksponentą, bet ne į tos idėjos esmę. Tuo metu, dargi gyvenant okupuotoje Lietuvoje ir apskritai praėjus karui, kurio vieni iš sukėlėjų – minėti pralaimėję diktatoriai, jų vardo paminėjimas pozityviame kontekste buvo labai rizikingas dalykas. Tačiau F. Kemėšio *de facto* įgyvendinta nuostata, kad gera idėja, neturinti dogmatizuoto, populistinio ar kitokio neracionalaus įgyvendinimo mechanizmo, gali būti plėtojama savarankiškai, ieškant tinkamų jos panaudojimo variantų, tinkamu laiku ir tinkamoje vietoje. Tai tik rodo ryškios asmenybės, kokia ir buvo F. Kemėšis, visišką neprisitaikėliškumą. Tačiau trečiasis diktatorius – Stalinas, atsidūręs laimėtojų kohortoje, ir jo atstovaujama komunizmo sistema, kurią F. Kemėšis pagrįstai kritikavo, ir ji galų gale sužlugo, daugelį dešimtmečių buvo uzurpavusi visas visuomenės sritis, valdė ne tik ekonomiką, idėjinį, socialinį gyvenimą, bet ir sprendė milijonų žmonių gyvenimo ar mirties klausimą. Į jos girnas patekęs, žuvo ir F. Kemėšis.

Doc. Jono Aleksos alternatyvinė kūryba ir jos rezultatai. ŽŪA garbės daktaro, buvusio Vytauto Didžiojo universiteto (nuo 1940 m. pradžios – Vilniaus universiteto) docento (daugelyje šaltinių tituluojamo profesoriumi, nors šį titulą suteikęs dokumento nepavyko rasti) ir valstybės veikėjo **Jono Aleksos** (1879–1955 m.) okupacijų laikotarpio rankraštiniis palikimas negausus, tačiau jo likimas ypatingas. Nei sovietų kalėjimas pirmojo sovietmečio laikotarpiu, nei nacių persekiojimas (už tai, kad kartu su kitais žymiais Lietuvos valstybės ir visuomenės veikėjais M. Krupavičiumi bei K. Griniumi pasirašė 1942 10 14 d. memorandumą Lietuvos generalinės srities komisarui A. von Rentelnui dėl Lietuvos kolonizacijos, ūkio bei gyventojų naikinimo, J. Aleksa buvo ištremtas į Vokietiją), nei 1948 m. tremtis į Sibirą, iš kurio J. Aleksa gyvas nebesugrįžo, iš jo neatėmė tikėjimo tautos galiomis, di-

džija humanizmo vertybe, ką jis bandė aprašyti daugelio mokslų sinteze pagrįstose studijose.

Okupantai ar okupacijos aplinkybės prazudė daugumą J. Aleksos rankraštinių darbų. Šiandien nežinomas J. Aleksos ilgai rengto vadovėlio „Žemės ūkio ekonomika“ rankraščio, kurį rašė iki bolševikams suimant 1940 m., o vėliau tęsė 1941–1942 m. (iki suimant naciams), likimas. Greičiausiai žuvo ir filosofinė studija, rašyta tremtyje Vokietijoje (kad toks darbas buvo rašomas ir jo rankraščio apimtis siekė kelis šimtus puslapių, paliudijo 1944–1945 m. J. Aleksą Berlyne globojęs teisininkas dr. B. Nemickas [12]; tą patį teigia ir advokatas R. Skipitis savo memuaruose). Išliko tik unikaliomis sąlygomis (tremtyje Sibire apie 1950 m., neturint ne tik jokių rašytinių šaltinių, bet ir pakankamai rašomojo popieriaus), parašytų *esse* dalis, kuri atspausdinta J. Aleksos darbų rinktinėje [1: 277–327]. Tai jo „gulbės giesmė“, kurią pavadina išties simboliškai – „Mano testamentas lietuvių tautai“. Deja, ir šio darbo rankraštis išlikęs ne visas (iš 345 sunumeruotų skyrelių išlikę 204 ir keletas papildymų neišlikusiems skyreliams).

Pastarajame darbe, kurį J. Aleksa rašė būdamas Sibire išsekęs, ligotas, negalėdamas naudotis jokiais literatūros ar statistikos šaltiniais, beveik neturėdamas popieriaus, tezėmis bandė peržvelgti visą pasaulio, kaip didžiulės sistemos, išsidėsčiusios erdvėje ir kitusios laike, ryšių grandinę, pradėdamas negyvuojančiu pasauliu, augalija ir gyvūnija, pereidamas prie žmogaus, žmonių bendruomenės, tautos, valstybės. Ir vėl, kaip ir ankstesnėse studijose, nuo apibendrinimų pereinama prie lietuvių tautos, jos istorijos ir būties problemų. Pagal sumanymą, tai turėjo būti sudėtingiausias J. Aleksos kūrinys, universalumu prilygstantis antikos mąstytojų veikalams.

Šiame J. Aleksos darbe išryškėja vienas paradoksas: kuo labiau seko jo fizinės jėgos, kuo Lietuvos padėtis šeštojo dešimtmečio pradžios realijų kontekste tapo vis niūresnė, J. Aleksos tikėjimas lietuvių tautos ateitimi vis stiprėjo. Kaip išeitį J. Aleksa siūlė tautai labai aiškų ir visiems suprantamą, tačiau visada sunkiai įgyvendinamą santarvės kelią: „[...] *Ne kovos už būvį ir neapykantos piktieji šūkių, ne aštrios ir visuomenės gyvenimą ardančios klasių kovos ir ne despotizmo ir kits kitą pavergimo troškuliai, o graži kūrybinio darbo atmosfera, jos sukeliama gyvenimiškas džiaugsmas ir entuziazmas [...] turi virsti ateities visuomeninių santvarkų vyravančiais momentais*“ [1: 326–327].

PARALELINĖ AGROSOCIALINĖ MINTIS IR JOS REIŠKĖJAI

Daugiausia neformalios ekonomikos, ypač agrosocialinės krypties, studijų paliko prof. **Petras Šalčius**. Tiesa, jų negalima laikyti antisovietinėmis, nes daugelis iš jų buvo atliktos Lietuvos TSR mokslų akademijos Ekonomikos instituto užsakymu, tačiau nė viena iš jų sovietmečiu nebuvo publikuota. Šių studijų turinys – objektyvistinis, neturintis sovietinei agrosocialinei literatūrai privalomų politinių šampų bei politizuotų deterministinių

išvadų. Ilgą laiką šios studijos net mokslinei visuomenei buvo sunkiai prieinamos (laikomos Lietuvos TSR mokslų akademijos archyve) ar net nežinomos. 1992 m. išleistoje bibliografės N. Turčinavičienės sudarytoje P. Šalčiaus darbų rodyklėje [13] įrašytos 9 agrosocialinės krypties studijos⁴. Šių studijų bendra apimtis – per 3850 rankraščio ir/ar mašinarščio lapų (bendra P. Šalčiaus visų kryptų nepublikuotų studijų, neskaitant vertimų, apimtis viršija 9000 lapų). Šių studijų likimą pirmasis aprašė ir įvertino Vilniaus universiteto docentas Vincentas Lukoševičius [11: 23–25], daug prisidėjęs prie P. Šalčiaus mokslinio palikimo populiarinimo. Nepaisant studijų didelės išliekamosios vertės, iki 2006 m. iš šio sąrašo išleista tik dvi (abi – 1998 m.): „Lietuvos prekybos istorija“ ir Lietuvos žemės ūkio istorija“.

Antrajam laikotarpiui būdingi bandymai švelninti neigiamus socialistinių transformacijų (ypač kolektyvizacijos) padarinius, grąžinant į ūkinę apyvartą kai kuriuos rinkos ūkio elementus, gaivinti ūkininko savimonę, bandyti stabdyti vis smarkėjančią gamybos iš žmonių gyvenamosios centralizaciją. Šitokių idėjų sutinkame prof. P. Vasinausko, doc. D. Cesevičiaus darbuose.

Gausių alternatyviosios ekonomikos tyrimų turtinga doc. **Domo Cesevičiaus** (1902–1986 m.) mokslinė biografija. Šis labai gerą ekonominį pasirengimą Vokietijoje, D. Britanijoje bei JAV įgijęs mokslininkas, valstybininkas ir politikas beveik visą savo gyvenimą okupacijų laikmečiu praleido sovietų kalėjimuose, tremtyje ar „gyvenimo nuošalėje“⁵, nuolatiniame KGB priežiūroje. Kurį laiką jis, kaip ir prof. P. Šalčius, gaudavo užsakymų iš Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Ekonomikos instituto

⁴ Baudžiavinės manufaktūros Lietuvoje. Vilnius, 1948. 650 p. (Rankraštis); Feodalinės baudžiavinės industrializacijos mėginimai Lietuvoje XIX a. pirmoje pusėje. Kaunas, 1947. 55 p. (Mašinarštis); Iš žemėtvarkos istorijos Lietuvoje iki 1938 m. (Medžiaga paskaitoms). Kaunas, 1952. 83 p. (Rankraštis); Lietuvos ūkis iki XVIII a. vidurio. Kaunas, 1957. 484 p. (Rankraštis); Lietuvos ūkio istorijos bruožai. Kaunas, 1945. 639 p. (Mašinarštis); Lietuvos TSR žemės ūkio istorija. 3 tomai. Kaunas, 1957. 1270 p. (Mašinarštis); Lietuvos valstiečiai 1795–1915 m. Kaunas, 1949. 15 p. (Mašinarštis); Žemėtvarka Rusijoje ir Tarybų Sąjungoje (1861–1950). Paskaitų kursas. Kaunas, 1951. 224 p. (Rankraštis); Žemės ūkio produktų pardavimo organizavimas Lietuvoje 1919–1944 m. Kaunas, 1944. 434 p. (Rankraštis).

⁵ D. Cesevičiaus sukurtas terminas, gerai nusakantis sovietinės santvarkos izoliuoto, nuolatos sekamo inteligento būseną.

⁶ Lietuvos ūkio istorijos eskizai. Vilnius, 554 p. (Mašinarštis); I. Ūkio dydžio klausimas agroekonomikoje. II. Dar dėl kaimo gyvenviečių dydžio. Dotnuva, 1961. 61 p. (Mašinarštis); Lietuvos krašto gamta, kaimas ir miestai: Lietuvos rajoninio planavimo teorija ir praktika. [apie 1964], [apie 200 p.; rankraščio buvimo vieta nežinoma]; Lietuvos ekonominė politika 1918–1940 metais. Vilnius [apie 1965 metus], 200 p. (1995 m. išleista atskira knyga); Lietuvos visuomenė ir ekonomika carinės Rusijos valdžioje (1795–1915 m.). Vilnius, 1975. 106 p. (Pateikiamos tik su agrosocialinėmis problemomis susijusios studijos).

bei Lietuvos žemdirbystės mokslinio tyrimo instituto rengti studijas Lietuvos ūkio istorijos, agrarinės politikos, ūkio dydžio agrarinėje ekonomikoje ir kitais klausimais. Daugelis iš jų atsidadė Lietuvos TSR Mokslų Akademijos archyve⁶. Tačiau, skirtingai nuo P. Šalčiaus, D. Cesevičiaus kai kurias studijas kaip alternatyvinių mokslų rašė sava iniciatyva ir su jomis leido susipažinti tik ribotam patikimų pažįstamų ratui⁷. D. Cesevičius, kaip gerą teorinį ekonominį išsilavinimą turintis specialistas, žemės ūkio problemas vertino iš makroekonomikos pozicijų. Kai ką nagrinėjo ir iš specifinės agrosocialinės tematikos. Pagal tuometinio Lietuvos žemdirbystės mokslinio tyrimo instituto (LŽMTI) direktoriaus P. Vasinausko pageidavimą, išanalizavo ir pateikė siūlymų dėl ekonomiškai ir socialiai pagrįsto visuomeninio ūkio vieneto dydžio. Iš bendro maždaug 2000 psl. rankraštinio palikimo⁸, parengto sugrįžus iš antrosios Sibiro tremties, kol kas išleista tik nedidelė dalis.

Prof. P. Vasinausko pastangos racionalizuoti ir humanizuoti socialistinį žemės ūkį. Šakota ir sudėtinga prof. Petro Vasinausko (1906–1995 m.) asmenybė. Įvairiais žemės ūkio raidos laikotarpiais (ypač sovietmečiu) jis buvo vienas Lietuvos žemės ūkio tyrimų organizatorių ir vadovų. Nors buvo žemdirbystės žinovas, nevengė agrosocialinių temų, ypač žemės ūkio vadybos, darbo ir gamybos procesų organizavimo srityje. Sovietmečiu daug prisidėjo bandydamas sušvelninti kolektyvizacijos ir komandinės ekonomikos sukeltas Lietuvos žemės ūkio deviacijas (sieki išsaugoti Lietuvos sąlygoms tinkamiausią pasėlių struktūrą, ypač žalienas, jų beatodairiško naikinimo laikotarpiu; bandė stabdyti nepagrįstą ūkių stambinimą, kaimų griovimą, žemdirbio dvasios žalojimą ir pan.). Nors savo profesionalią veiklą bandė suderinti su sovietinės politikos reikalavimais, tačiau inicijavo ir pertvarkymus, kurie galėtų grąžinti į kasdienę apyvartą kai kurias praityje pasitvirtinusias, tačiau sovietinės santvarkos atmetusias vertybes: ūkininkškąją savimonę, Jaunųjų ūkininkų ratelių (JŪR) idėją, žemdirbių teisę nors ir ribotą privačią nuosavybę ir pan. Šios idėjos, kaip paralelinės oficialiosioms, atsispindi kai kuriuose jo publicistiniuose straipsniuose.

Didžiausią rezonansą sukėlė prof. P. Vasinausko publicistinis straipsnis, pagal pateiktų idėjų apibendrintumą atitinkantis sociologinę studiją, 1971 m. išspausdintas „Pergalės“ žurnale [18]. Šiame sovietmečiu unikaliame straipsnyje, remiantis apibendrinta autoriaus patirtimi, buvo akcentuotos šios negatyvios laikmečio tendencijos:

➤ spartus gyventojų skaičiaus nykimas kaime ir vis didėjantis darbo jėgos trūkumas, didėjanti migracija

⁷ Apmąstymų ir samprotavimų santrauka. Vilnius, 1977–1978. 196 p.; Ekonomikos vystymosi prasmė ir vaizdas: Ekonomikos vystymosi teorijų persitvarkymas. Vilnius, [apie 1979–1980], 147 p.

⁸ IX dešimtmečio viduryje inž. Romualdo Šakenio pastangomis, prisidėjęs ir šių eilučių autoriui, visas žinomas D. Cesevičiaus rankraštinis palikimas buvo surinktas, perrašytas mašinėle ir deponuotas Vilniaus universiteto rankraštyne bei pas 4 privačius asmenis.

„kaimas – miestas“ ir „kaimas – kaimas“, dėl ko nyksta kaimo žmonių tarpusavio saitai, tradicijos, atsiranda chroniškas darbo jėgos trūkumas, kurio nepadengia joks mechanizavimo priemonių naudojimas;

➤ iškeliami perdėtos žemdirbių specializacijos žala, nes tai padidina darbo jėgos poreikį ir alina žmonių (ypač mechanizatorių) sveikatą;

➤ ne tik socialiai, bet ir ekonomiškai nepagrįstas visuomeninių ūkių ir jų padalinių stambinimas, vis labiau atskiriantis žemdirbio darbą nuo jo gyvenamosios vietos;

➤ išnykęs žmonių patirties ir turto perimamumas: „*įpėdinystės paprotys dinga su privačia nuosavybe*“;

➤ iškelta kaimo reikšmė gamtosaugai ir etnokultūrai: „*kaimas – gamtosaugos avangardas, o žemdirbys – patikimiausias gamtos turtų saugotojas. Kaimas landšafto puošmena. [...]*“.

šiam straipsnyje P. Vasinauskas išsako kelis savo *credo*, kurių laikymasis buvo jo veiklos sovietmečiu tikslas:

➤ bazinis modulis, iš kurio konstruojami ūkiai, turėtų būti teritorinis padalinys, valdantis apie 500 ha žemės, turintis visas gamybos priemones (ūkinius pastatus, žemės ūkio techniką) bei nuolatinius darbuotojus. Praeityje tokio dydžio būdavo vidutinis kaimas arba dvaras. Ten susiformuodavo teritorinė bendruomenė, kurios narių bendravimo tradicijų nereikia nutraukti. Tokio dydžio buvo pirmieji kolūkiai, kurie vėliau buvo daug kartų stambinami. Visuomeninis ūkis priklausomai nuo dydžio, esant tuometinei politikai, P. Vasinausko nuomone, turėtų susidėti iš 3–5–7 šitokių teritorinių vienetų⁹;

➤ žemdirbys privalo gyventi ten, kur jis dirba;

➤ žemdirbys turi teisę į visuomeninio ūkio turto dalį, kuri „*niekada nežūstanti ir niekada nesunaikinama*“.

1985 12 16 prof. P. Vasinausko iniciatyva Kėdainių rajono Krakių kolūkyje buvo organizuota neformali konferencija, kurioje dalyvavo jo idėjoms pritariantys asmenys, nors buvo kviesti ir oponentai, tačiau jie neatvyko, P. Vasinauskas norėjo apsaugoti pokyčius Lietuvos kaime, įvykusius per 15 metų po jo minėtos studijos išleidimo. Buvo parengęs ir šios studijos II dalį [19], tačiau ji nebuvo viešai publikuota.

P. Vasinauskas akcentavo žemdirbių teisių atstatymą, vienas iš jo elementų – „*kolūkiečius padaryti ne simboliškais, bet tikrais kolūkinio turto dalininkais*“, priminė kolūkiečių nusiskundimus, kad jie „*neturi laisvės*“, kad susidarė pirmininkų hegemonija („*Jie rūpinosi žeme, rūpinosi gamyba ir rūpinosi savimi*“ (P. Vasinausko pabraukta). *Žmonės jiems – nulis...*“). Siūlė, vertinant dabar, labai elementarius dalykus: kolūkiečio teisę laikyti arklį, atgaivinti jaunųjų ūkininkų ratelius. Reikalavo sulaukyti stambesnių kaip 400 vietų melžiamų karvių kom-

pleksų statybą, ūkių stambinimą (per daug sustambintus ūkius – susmulkinti), stambių gyvenviečių kūrimą, priminė jo anksčiau kritikuotos tarpūkinės kooperacijos fiasco, pasisakė prieš centralizuotą technikos ir darbuotojų valdymą ir kt.

Savo idėjomis, kurios dažniausiai neatitikdavo kompartijos „generalinės linijos“, prof. P. Vasinauskas nesiekė konfrontuoti su kompartijos viršūnėmis bei tuometiniais Lietuvos agrariniais lyderiais ir bandė juos įtikinti savo skelbiamų idėjų naudingumu Lietuvos TSR ekonomikai ir žmonių gerovei. Tai buvo balansavimas tarp legalumo ir opozicijos. Prof. P. Vasinauskui, žinomam savo kairiosiomis pažiūromis nuo prieškarinio metų ir turinčiam didžiulį profesionalo autoritetą, buvo šiek tiek daugiau leidžiama negu kitam mokslininkui ar praktikui. Dėl šių idėjų realizavimo prof. P. Vasinauskas asmeniškai ne kartą kreipėsi į kai kuriuos liberalesnius sovietinius funkcionierius, nors palaikymo dažniausiai nesulaukė. Būdingą situaciją nusakantis dokumentas yra prof. P. Vasinausko laiškas Lietuvos žemės ūkio ministro pavaduotojui S. Juozapavičiui [17], kuriame, atsižvelgdamas į to meto realijas, jis siūlė priemones, kaip gelbėti visiškai nugyventų kolūkių ekonomiką.

Laiške prof. P. Vasinauskas, įvertinęs, kad „*visa mūsų inteligentija netiki, kad kolūkius galima pakelti*“, kad „*negalima sutelkti minimalaus skaičiaus gerų talkininkų*“, skelbiasi esąs atsargus optimistas ir siūlo sukolektyvintame Lietuvos žemės ūkyje įgyvendinti kai kurias konkrečias priemones, kurios sumažintų chaosą kaime ir pagerintų kolūkių ekonomiką, suinteresuotų kolūkiečius darbo vaisiais:

➤ reikia kolūkietį suinteresuoti žeme. „*[...] kad jis ją mylėtų kaip seniau mylėjo, kad jis ją rūpintųsi kaip seniau rūpinosi. Kolūkiečiai šiandien vienu balsu sako: duokite mums po 10 ha. O kodėl neduoti po 10 ha? [...]*“;

➤ reikia kolūkiečiui duoti daugiau laisvės. „*[...] reikia ieškoti priemonių, kad kolūkietis nesijaustų kaip baudžiavoje. Lietuvis nuo senovės mėgsta arklį. Kodėl neleisti jam laikyti nuosavą arklį, jeigu jis taip begaliniai geidžia?*“;

➤ reikia kolūkiečiui garantuoti ramią senatvę „*[...], [nes] kolūkiečių aprūpinimas senatvėje apverktinas...*“;

➤ „*reikia vieną kartą užbaigti visokias fantazijas gamyboje (kvadratai, kukurūzai, kiaulių penėjimas nekastose bulvėse). Jos daugiausia mūsų žmones erzina, tiesiog nervina. Reikia kolūkiuose įgyvendinti (pirmai pradžiai) tik tai kas realu, kas gyvenimiška, svarbiausia, kas naudinga patiems kolūkiečiams*“ (P. V. pabraukta).

Laiško gavėjas prirašė paraštėse daug nepalankių pastabų, bet galutinė išvada buvo šitokia: „*Bendrai Petro kartėlis suprantamas*“.

Apibendrinamas savąjį *credo*, dėl kurio jis kovojo su nomenklatūros biurokratais, P. Vasinauskas sovietmečiu rašytoje ir tik 2005 m. išleistoje knygoje „Agronomija Lietuvoje“ pažymėjo: „*Aš likau ištikimas savajai koncepcijai apie žemės ūkio struktūrą Lietuvoje. Stambaus ūkio pagrindas – žemės ūkio gamybinis vienetas,*

⁹ Įvertinus abiejų mokslininkų rankraštinių palikimą, galima teigti, kad šiai prof. P. Vasinausko nuomonei susiformuoti ekonominius argumentus teikė doc. D. Cesevičius, su kuriuo P. Vasinauskas neformaliai bendravo.

kuri sudaro suderintos 3 žemės ūkio gamybos šakos: augalininkystė, gyvulininkystė ir mechanizacija. Jos valdomos vieno asmens jis (agronomas) valdo žemę, ir žmones, techniką ir gyvulius. Ekonomiškai pagrįstas nustatytas gamybinio vieneto dydis – apie 500 ha. Viena me ūkyje pagal skirtingą specializaciją gali būti keli savarankiški gamybiniai padaliniai“ [20: 92].

P. Vasinauskas nedviprasmiškai vertino VIII–IX dešimtmečio gigantomanijos Lietuvos kaime populiarintojus, tiesa, dėl suprantamų aplinkybių neįvardindamas svarbiausio užsakovo – kompartijos lyderių:

„Jaunieji agropolitikos autoritetai (V. Ožiūnas, B. Poškus, A. Būdvytis ir kt.) pradeda vadinamąją „antrosios kolektyvizacijos“ bangą – skelbia ūkių stambinimą, brigadų naikinimą, sėjomainos laukų didinimą (iki 300 ha), didelių centrinių gyvenviečių kūrimą, daugiabučių gyvenamųjų namų statybą kaime, didelių gyvulininkystės kompleksų steigimą, stambiosios mechanizacijos įgyvendinimą. Šias priemones palaiko Lietuvos komunistų partijos centras ir rajonai. Tai buvo pražūtingos priemonės žemės ūkio gamybai. Prasidėjęs ir neilgai trukęs gamybos kilimas [faktiškai nuo 1965 – kai javų derlius viršijo 16 cnt /ha] sustojo – prasidėjo naujoji stagnacija. Per visą dešimtmetį (1976–1985 m.) javų derlius vos laikėsi 20,5 cnt ha“ [20: 23].

Nuoseklus prof. P. Vasinausko oponentas buvo Lietuvos žemdirbystės mokslinio tyrimo instituto (LŽMTI) direktoriaus poste jį pakeitęs Antanas Būdvytis, tikėjęs gigantiškų ūkių, gamybos centralizacijos, miestėjančio kaimo pranašumais ir šiam procesui spartinti akines ir Lietuvos kompartijos lyderius. Tačiau pastaroji koncepcija, pritariant kompartijai, sukūrė centralizuotą kaimo gyvenamosios modelį, kuris, žlugus socializmui, labai sunkiai transformuojasi, ir tai sąlygojo didelius ūkinio paveldo nuostolius. Vertinant šiuo požiūriu, prof. P. Vasinausko siūlymai – nepamesti amžiais išbandyto ūkininkavimo būdo, skatinusio verslumą ir asmeninę atsakomybę, – bent iš dalies padėjo išsaugoti rinkos ūkio vertybes, kurių ypač prisireikė Lietuvos kaimui grįžtant prie privataus ūkininkavimo.

Alternatyvaus pobūdžio vertinimų ar projektų, susijusių su sovietinio Lietuvos kaimo realijomis, nerestituotinių žemės reformos projektų teikė ir kai kurie kiti asmenys, nieko bendro neturėję su kolūkmečio vadovais. Autoriaus žiniomis, ankstyvąjį kolūkių veiklos laikotarpį yra aprašęs A. Augustinavičius [2] (ikisovietiniais laikais – kooperatininkas), inžinierius, Vorkutos kalnys J. Boruta [3] ir kt. Didelė šios medžiagos dalis dar nepublikuota.

Inž. J. Borutos siūlymai dėl būsimosios žemės ūkio pertvarkos. Jonas Boruta, buvęs politinis kalnys, apmąstymus dėl ūkininkų ūkių atsikūrimo Lietuvoje ir netgi statybinius projektus, kuriuos šis darbštus ir į ateitį žiūrįs lietuvis, sukūrė kalėdamas Intos lageryje ir dirbdamas projektavimo kontoroje „Intaugolj“ (ten jis projektavo Intos miestą). Jo projekto šerdis – ūkininkų seniūnijos, kurios turėtų kurtis kompaktiškose teritorijose, paėmus dalį tuometinių visuomeninių ūkių naudojamos

žemės ar dalį tų ūkių panaikinus. Štai kai kurie inž. J. Borutos samprotavimai:

„Atsikuriantiems ūkininkams, išblaškytiems po kolektyvinių ūkių laukus, bus sunku įsikurti: pastatyti trobesius, išigyti žemės ūkio technikos, gyvulių ir pavieniui ūkininkauti. Todėl reikėtų, kad naujiems ūkininkams būtų išskiriami vientisi žemės plotai 5×5 ar 6×6 kilometrų iš esamų kolektyvinių ūkių ir juose kuriamos ūkininkų seniūnijos. Žemę turi skirstyti ne kolektyviniai ūkiai, o speciali Žemės ūkio ministerijos komisija.

[...] Seniūnijos teritorija turi būti ekonomiškai išplanuojama į atskirus ūkius. Ūkininkas turi gyventi savo žemės viduryje, kad negaištų laiko prižiūredamas gyvulius ir vaikščiodamas į darbą.

Ūkininkams reikėtų skirti 10–30 ha žemės. Stambesnių ūkių, mano nuomone, nereikėtų, nes vienas šeimininkas su žmona ir mažamečiais vaikais neįstengs gerai apdirbti žemės. [...] Kumečių, bernų ar tarnaičių nebus, nes visi žmonės nori būti savistovūs ir tvarkyti savo gyvenimą patys.

Kelininkų organizacijos iš savo lėšų turėtų praveisti patogius kelius, o energetikai ir ryšininkai nutiesti elektros ir ryšių laidus.

Visi naujieji ūkininkai savo teritorijoj kuria kooperatinę seniūniją...“

Toliau inž. J. Boruta aprašo, kas jo manymu turėtų būti seniūnijos centre. Pirmiausia – mechanizacijos kooperatyvas. Siūlomi jo organizavimo principai artimi mašinų naudotojų rateliams, kitaip vadinamiems „mašinų žiedams“ populiariems Vokietijoje. Juose ūkininkai dirbtų talkininkaudami vienas kitam. Seniūnijos centre kooperatyvas turėtų mašinų garažus, remonto dirbtuves, lentpjūvę ar stalių dirbtuvę. Kitas – prekybos kooperatyvas, kuriame turėtų būti parduotuvė ir supirktuvė. Pastaroji rūpintųsi ūkininkų gyvulių pristatymu į skerdyklas, surinktų iš ūkininkų pieną, grūdus, vaisius ir kitus žemės ūkio gaminius ir pristatytų juos perdirbėjams. Trečias kooperatyvas – veislinių gyvulių auginimo ferma, kuri užaugintų veislinius gyvulius savo nariams. Seniūnijos centre turėtų būti pradinė mokykla ir buitinis centras (siuvykla, mezgykla, kirpykla, pirtis), taip pat paštas, taupomoji kasa ir pan. Seniūnijos centro šeimininkas būtų seniūnas, kurį rinktų visi seniūnijos gyventojai.

J. Boruta pateikė minčių ir dėl bendros reformos koncepcijos:

„Buvusiems ūkininkams ar jų įpėdiniams turėtų žemę reikėtų grąžinti tik tiems, kurių išlikę sodybos. Kurių sodybos visiškai sunaikintos, tiems nemokamai lygiavertę žemę reikėtų skirti naujai kuriamose ūkininkų seniūnijose. [...] Ūkių atstatymui reikia skirti 10–20 m. trukmės valstybės paskolas, kurias ūkininkas pradėtų išpirkti praėjus [po statybos] 2–3 metams. Paskoloms lėšas sukaupti iš miestuose parduodamų valstybinių butų...“

Toliau inžinierius J. Boruta pažeria konkrečių patarimų, kaip ir iš ko statyti, netgi pateikia detalius ūkininkų seniūnijos centro brėžinius¹⁰.

¹⁰ Brėžinius su aprašymais straipsnio autorius perdavė Žemės ūkio rūmams.

Nors gyvenimas dinamiškai kito, tačiau šio kaip kiekvieno mąstančio ir geranoriško specialisto patarimai, mačiau, prisidėjo ieškant Lietuvos kaimo vizijos, tik ne visada gerus norus buvo įmanoma realizuoti praktikoje.

AGROSOCIALINIŲ POKYČIŲ PROJEKTAVIMAS NAUJOJO TAUTINIO ATGIMIMO LAIKOTARPIU

Lietuvos ekonominio savarankiškumo koncepcija. Naujasis tautinis atgimimas prasidėjo išibėgėjus 1985 m. pradėtai M. Gorbačiovo ekonominės ir politinės „pertvarkos“ politikai, jo raiškos sustiprėjo 1988 m. įsikūrus Lietuvos sąjūdžiui ir baigėsi Lietuvos Respublikos atkūrimu 1990 m. kovo 11 d.

Šiuo laikotarpiu pradėjo formuotis Lietuvos ekonominio savarankiškumo koncepcija ir buvo žengti pirmieji nesisteminiai reforminiai pokyčiai žemės ūkyje. Buvo bandyta šiek tiek demokratizuoti visuomenės gyvenimą, skatinti ūkinę iniciatyvą, tačiau kompartija ir toliau išliko vienintelė visuomenei vadovaujanti jėga. Konkreti „pertvarkos“ programa nebuvo paskelbta, todėl jos galutiniai tikslai buvo neaiškūs.

Tuometinės Lietuvos TSR vadovai, naudodamiesi pertvarkos idėjų sukelta situacija, ėmėsi diegti ekonomikoje daugiau rinkos ūkio elementų, tačiau negalvojo apie socializmo santvarkos pakeitimą, juo labiau apie Lietuvos valstybingumo atkūrimą. Tačiau pastarosios idėjos ėmė formuotis visuomenėje ir buvo reiškiamos nelegalioje spaudoje.

Pirmieji konkretūs žingsniai, diegiant Lietuvoje rinkos ekonomikos elementus, žengti 1988 m. Lietuvos ekonomistai parengė „Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo koncepciją“ bei, jos principais vadovaujantis, Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo pagrindų įstatymo projektą. 1989 m. viduryje Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba šį projektą priėmė. Ruošiant ūkio reformos dokumentus, dalyvavo K. Antanavičius, K. Glavecikas, K. Prunskienė, A. Šimėnas, S. Uosis, G. Vagnorius, E. Vilkas ir kiti ekonomistai [14: 29]. Kokia šių pirmųjų alternatyvinių dokumentų esmė?

Remiantis LTSR Konstitucijos 68 str. nuostata, kur Lietuva buvo deklaruojama kaip suvereni tarybinė socialistinė valstybė, ji privalėjo turėti tam tikrą savarankiškumo požymių: a) formuoti vidaus ir užsienio ekonominę politiką; b) spręsti finansų, mokesčių klausimus; c) formuoti biudžetą; d) kontroliuoti kainas, bankų palūkanas ir t. t.

Šiems tikslams įgyvendinti turėjo būti ne tik deklaruotas, bet ir laiduotas konstitucinis respublikos suverenitetas, teisiniai valstybės pagrindai. Lietuvos kompetencijoje turėjo būti visi valstybės valdžios organizavimo bei įgyvendinimo klausimai. Visas Lietuvoje buvęs turtas turėjo būti pripažintas Lietuvos TSR, bet ne TSRS nuosavybe. Turėjo būti pertvarkyta pinigų apyvartos sistema. Visi Lietuvos ekonominiai ryšiai su TSRS bei kitomis šalimis turėjo būti paremti komercine nauda bei piniginiiais – piniginiiais santykiais. Turėjo susikurti gamybos priemonių, vartojimo reikmenų, investicijų, darbo jėgos bei finansų rinkos. Visos

įmonės bei organizacijos turėjo būti pripažįstamos ekonomiškai savarankės, o jų veikla imta grįsti ekonominiu tikslumu, atsiperkamumu. Reikalauta lygiavertėmis pripažinti visas nuosavybės formas: valstybinę, kooperatinę bei individualią.¹¹ Lietuvoje siūlyta įvesti atskirus pinigus, įsteigti Lietuvos TSR valstybinį banką, suformuoti komercinių bankų tinklą. Ekonominę reformą Lietuvoje siūlyta pradėti po 1989 m. kovo 31 d.

Ši koncepcija nepaneigė TSRS vientisumo. Lietuvai buvo numatyta vieta atnaujintoje TSRS. Koncepcijoje naudojama neapibrėžto turinio „socialistinės rinkos“ sąvoka. Nepaisant ribotumų, daugelis koncepcijos nuostatų prieštaravo TSRS Konstitucijai bei galiojantiems įstatymams. Tačiau minėtas Lietuvos ekonominio savarankiškumo pagrindų įstatymas neturėjo aiškaus įgyvendinimo mechanizmo (įstatymų lydymųjų aktų), todėl buvo deklaratyvus, neveiksmingas.

1988 m. pabaigoje Lietuvos ekonomistai parengė TSRS Ministrų tarybos nutarimo projektą „Dėl Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo padidinimo“, kur numatytas Lietuvos ūkio atskyrimo nuo TSRS mechanizmas, tačiau jį TSRS centrinė valdžia atmetė. Kartu buvo suduotas smūgis Lietuvos buvimo TSRS sudėtyje šalininkams, pagreitinęs Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo idėjos brendimą.

Lietuvos žemdirbių sąjūdžio agrarinės pertvarkos nuostatos. Pertvarkos koncepciją Lietuvos žemės ūkyje rengė Lietuvos žemdirbių sąjūdžio (LŽS) Agrarinė komisija. Pirmasis organizacinis žingsnis buvo žengtas 1988 m. spalio 15 d. Alytaus rajone, tuometiniame „Saulės“ kolūkyje įvykusioje pertvarkos siekiančių agrarinkų konferencijoje, vadintoje „Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio žemės ūkio rėmimo grupės steigiamasis susirinkimas“, kur buvo priimta rezoliucija, išreiškianti šias nuostatas:

1. „Parengti Respublikos agroekonominio savarankiškumo programą ir ją viešai apsvarsčius priimti kaip programinį Sąjūdžio dokumentą.

2. Atsakyti vykdyti aukštesnių institucijų duodamas komandas ir savo realiais veiksmais įtvirtinti visišką ūkių savarankiškumą.

3. Reikalauti rajono ir Respublikos APK sistemos vadovų tikrai demokratinio renkamumo slapto balsavimu ir sistemingo atsiskaitymo rinkėjams.

4. *Išreikšti nepasitikėjimą Lietuvos TSR APK pirmojo pavaduotoju – ministru G. Konopliovu už vadovavimo nekompetentingumą ir žemės ūkio ekonomikos žlugdymą. Reikalauti jo atsistatydinimo“.*

Oficialiai LŽS Agrarinė komisija buvo įkurta 1988 m. spalio 26 d. Intensyviai dirbant maždaug per 4 mėnesius buvo parengta agrarinės pertvarkos programa, kuri buvo priimta 1989 m. vasario 25–26 d. vykusiame LŽS I suvažiavime.¹² Joje buvo numatyti ūkininkų ūkių

¹¹ Nors pagal turinį individuali nuosavybė tapati privatinei, tačiau pastaroji sąvoka taktikos sumetimais nebuvo naudojama.

¹² Programos redaktoriai, apibendrinę LŽS darbo grupės ir diskusijų su visuomene metu sukauptą patirtį, buvo A. Baležentis, J. Čiulevičius, E. Grakauskas, V. Knašys bei M. Treinys.

kūrimasis, žemės ūkio įmonių turto privatizavimas, rinkos santykių žemės ūkyje atkūrimas, žemdirbių savarankiškumo ir ūkinės savimonės ugdymas, mokslo bei valdymo sistemos žemės ūkyje pertvarka ir kt.

LŽS suvažiavime buvo pateiktas Lietuvos žemės ūkio sovietizacijos įvertinimas. Pabrėžta, kad „[...] *prievarinis žemės ūkio sukolektyvinimas buvo žalingas politiniu, ekonominiu ir socialiniu požiūriais. Valstiečių „buožinimas“ buvo ekonominio, o jų trėmimas – fizinio tautos genocido formos, sugriovusios Lietuvos agrarinę struktūrą, žemės ūkio ekonominį potencialą ir patirties perimamumą*“ [9: 3]. Suvažiavimo rezoliucijose buvo pareikalauta paleisti Lietuvos TSR Agropromoninį komitetą ir vietoje jo atkurti Žemės ūkio ministeriją, išleisti privačių ūkių atkūrimo įstatymą, įteisinti rinkos ekonomikos principus, imtis priemonių kaimo materialinėms bei dvasinėms vertybėms išsaugoti ir ūkininkiškajai savimonei ugdyti. Tačiau programoje dar nesiūloma pradėti sistemine agrarinę reformą, nekalbama apie žemės ir turto restituciją ar socialistinių žemės ūkio įmonių panaikinimą, bet tik apie jų valdymo demokratizavimą bei lygių teisių suteikimą visiems ūkio subjektams, taip pat ūkininko ūkiams, jų kooperatyvams.

Kai kurios LŽS programos nuostatos ir rezoliucijų reikalavimai tuojau pradėti vykdyti. 1989 m. vasarą buvo likviduotas Lietuvos TSR Agropromoninis komitetas ir atkurta Žemės ūkio ministerija, priimtas „Valstiečio ūkio įstatymas“ (įvertinant dalį LŽS siūlymų, kuriuos ji pateikė alternatyviniame „Valstiečio ūkio įstatyme“ [5: 3–15], iniciatyvos teise ėmė kurtis valstiečių ūkiai,¹³ o visuomeniniai ūkiai ėmė transformuotis į pajinius ar akcinius ūkius ir t.t. (pirmasis 1988 m. taip persitvarkė Kapsuko (dabar Marijampolės) rajono Želsvelės kolūkis; iki agrarinės reformos pradžios įsikūrė per 5100 valstiečių ūkių ir į akcines ar pajines bendroves¹⁴ persitvarkė apie 50 žemės ūkio įmonių. 1989 m. vasario 12 d. susikūrė Lietuvos ūkininkų sąjunga¹⁵).

LŽS tarybos prezidiumo nariai dalyvavo koordinaciniuose pasitarimuose su Latvijos bei Estijos Tautos frontų agrarininkais, pateikė savo poziciją 1989 m. spalį Varšuvos žemės ūkio akademijos organizuotoje tarptautinėje konferencijoje. 1989 metų gruodžio pabaigoje Palangoje įvyko agrarinei pertvarkai pritariančios visuomenės bei Žemės ūkio ministerijos atstovų konferencija būsimosios agrarinės pertvarkos koncepcijai suformuoti. Buvo dirbama

¹³ Pagal esmę tai buvo ūkininkų ūkiai, tačiau Lietuvos TSR funkcionieriai „ūkininko“ sąvokos, sovietmečiu ilgai niekintos, vengė.

¹⁴ Kadangi šio persitvarkymo ir veiklos persitvarkius nereglamentavo jokie įstatymai, tik pačių kolektyvų priimti įstatymai, kurie tarpusavyje gerokai skyrėsi, tai buvo neformalus eksperimentas, parengęs dirvą vėlesnei teisinei žemės ūkio įmonių turto privatizacijai.

¹⁵ Dabartinė LŪS savo pirmtaku laiko 1919 m. įkurtąjį krikščionių demokratų bloko politinę organizaciją – Lietuvos ūkininkų sąjungą (iregistruota 1919 12 20), tačiau šis tęstinumas neturi realaus pagrindo.

„protų atakos“ principu keliose darbo grupėse, rezultatus aptariant plenariniuose posėdžiuose. Paskutiniajame plenariniame posėdyje 1989 12 16 kiekviena darbo grupė pateikė savo galutinių projektų tezes. „Ūkininko mentaliteto atkūrimo“ grupė (koordinadorius – M. Treinys) savąją poziciją dėl ūkininko mentaliteto atkūrimo išreiškė per ūkininko nuosavybės į žemę ir turtą atkūrimo mechanizmą.

„1. Žemės nuosavybės atkūrimas:

1.1. Skelbiama pretendentų ūkininko ūkiams kurti registracija.

1.2. Žemės nuosavybės teisė suteikiama norintiems ir galintiems kurti valstiečio ūkį.

1.3. Respublikoje kuriamas Žemės fondas ir plotų valstiečių ūkiams kurtis pasiūla.

1.4. Formuojama visuomenės nuomonė, kad teisinėje Lietuvos valstybėje už žemę bus atsiskaitoma (atlyginama ir atsilyginama).

1.5. Atsiskaitymą už žemę tvarko valstybė.

1.6. Už perkamą žemę atsiskaitoma per išperkamuosius mokesčius (per 10–15 metų).

2. Nuosavybės teisės į visuomeninio turto dalį įgyvendinimas:

2.1. Įteisinamas įstatinio (nedalomojo) fondo dalomumas jį paverčiant akciniu kapitalu.

2.2. Turtas, įgytas nepadengtais banko kreditais, taip pat infrastruktūros objektai neskirstomas.

2.3. Teisę į skirstomojo turto dalį turi pretendentai, dirbantys (dirbė) žemės ūkio įmonėje ar jos pirmtakuose, taip pat tų asmenų turto paveldėtojai.

2.4. Pretendento akcijų dydis proporcingas jo darbo visuomeniniame ūkyje trukmei bei intensyvumui.

2.5. Pretendentai turi teisę į turto dalį akcijomis (nauda per dividendus), natūra ir pinigais (kompensacijomis), išeinant į smulkiagrūpinę nuosavybę ar individualų ūkį.

2.6. Įsteigiama akcijų rinka“ [16].

Panašius pranešimus pateikė ir kitų probleminių grupių koordinatoriai. Nors ieškojimų kryptis buvo kiek idealizuota, abstraktoka, atsargi, bet daugelis siūlymų buvo racionalūs, netgi žvelgiant šių dienų požiūriu, žinant tolesnes žemės ūkio sistemos pertvarkos proceso sėkmes ir nesėkmes.

Nors žemės ūkis laikomas konservatyvesne šaka už kitas, tačiau praktiniai pertvarkos žingsniai žemės ūkio sistemoje prasidėjo netgi kiek anksčiau negu kitose šalies ūkio šakose. Buvo formaliai įteisinta privati žemės nuosavybė (tačiau apribotas disponavimas žeme – valstiečio ūkiui suteiktosios žemės neleista parduoti, įkeisti, nuomoti), numatyta pretendentų teisė į visuomeninių įmonių turto dalį, pasiūlytas žemės ūkio įmonių turto privatizavimo mechanizmas [15], parengtos būsimosios agrarinės pertvarkos nuostatos, su kuriomis „Lietuvos sąjūdis“ ėjo į 1990 m. vasario 25 d. rinkimus, kuriuos didele persvara laimėjo.

LŽS pozicija rinkimuose. Artėjant 1990 m. vasario 25 d. rinkimams į Lietuvos TSR Aukščiausiąją tarybą,

aišku, svarbiausios buvo politinės nuostatos, kurių šerdis – nepriklausomos Lietuvos valstybės paskelbimas. Sąjūdžio rinkiminė programa buvo labiau politinė, moralinė, tačiau jos ekonominė dalis nepasižymėjo detalumu. Dar kuklesnė buvo jos dalis, kalbanti apie žemės ūkio reikalus. Šį trūkumą, diskutuojant su žmonėmis kaimiškuose rajonuose, matyt, pajuto ir Sąjūdžio rinkimų štabas. Jau likus nedaug laiko iki rinkimų, LŽS buvo paprašytas pateikti konkrečių tezių, kurias būtų galima išplatinti kaip „skrajutes“. LŽS tarybos prezidiumo narių grupė parengė šitokį kreipimąsi į Lietuvos žemdirbius, kuris priešrinkiminiu laikotarpiu, kaip skrajutė, buvo platinamas kaimiškiosiose rinkimų apygardose:

„LIETUVOS ŽEMDIRBY!

Jau keturi dešimtmečiai, kai Tu neturi nei savo žemės, nei savo turto. Daug metų Tu bernauji svetimai valdžiai. Po dešimtmečių sunkaus kolektyvinio triūso Tau liko rankose bei širdyje nuniokota Lietuvos gamta ir beverčiai pinigai.

Dabar atėjo didelių permainų metas. Įžiebšk vilties ugnį savyje. Kilk pats ir pakelk naujam gyvenimui tėvą, sūnų, brolių ar kaimyną.

Jeigu vasario 24 d. rinkimuose į Aukščiausiąją Tarybą bus išrinkti Sąjūdžio remiami kandidatai, jie atkurs nepriklausomą demokratiškai tvarkomą Lietuvą. Sąjūdžio kandidatai eina į rinkimus su „Lietuvos kelio“ konferencijoje priimta programa. Aukščiausioje taryboje jie išleis tokius įstatymus, kurie pateisins Tavo lūkesčius.

Naujoji valdžia:

- *teiks pagalbą žemdirbiams, įsiklausys į jų nuomonę, sprendama kaimo reikalus;*
- *rūpinsis atgaivinti geriausius kaimo žmogaus bruožus: sąžiningumą, darbštumą, blaivystę, santarvę šeimoje;*
- *žemdirbiui garantuos pasirinkimo laisvę – turėti privatų ūkį ar, kaip turto dalies savininkui, dirbti bendrame ūkyje arba kooperatyve;*
- *suteiks ūkininkams žemės nuosavybės teisę. Įvedus Lietuvos pinigus, bus nustatyta žemės pirkimo-pardavimo, kompensacijos už ją ir mokesčių tvarka;*
- *reikalaus, kad kuo greičiau būtų apskaičiuota kiekvienam žmogui priklausanti turto dalis kolūkyje ar valstybiniame ūkyje; sudarys galimybę laisvai naudotis šiuo turtu: dirbant kolūkyje gauti pelno dalį (dividendus), kuriant privatų ūkį ar kooperatyvą – atsiimti savo dalį natūra; tapus pensininku ar išėjus iš kolūkio ar valstybinio ūkio – gauti dividendus ar piniginę kompensaciją;*
- *visiems žemdirbiams garantuos pensijas, ne mažesnes už pragyvenimo minimumą;*
- *leis laisvą turto draudimą;*
- *skatins kooperatinius ryšius tarp žemės ūkio ir pramonės; rūpinsis žemės ūkio technikos įsigijimu, gamyba ir taisymu Lietuvoje, teiks pirmenybę kaimui pirkti statybines medžiagas ir kitas retesnes prekes;*
- *sudarys galimybę žemdirbiams savo nuožiūra parduoti produkciją valstybei, organizacijoms arba turguje.*

ŽEMDIRBY! Balsuodamas už sąjūdį – balsuoji už savo ateitį!

*Lietuvos persitvarkymo sąjūdis
Lietuvos žemdirbių sąjūdis
Lietuvos ūkininkų sąjunga“ [10]*

Rinkimai buvo palankūs ir LŽS aktyvistams. Net 10 LŽS Tarybos narių tapo Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios tarybos (Atkuriamojo Seimo) nariais. Tiesa, vėlesnis politinis diferencijavimasis lėmė, kad jie išsiskirtė į įvairias partijas, rėmė skirtingas, netgi tarpusavyje konfrontuojančias programas, tačiau vienaip ar kitaip aktyviai dalyvavo ir vėlesnėje agrarinėje pertvarkoje.

IŠVADOS

1. Dėl sovietų okupacijos nutrūkus natūraliai agrosocialinių mokslų raidai ir išsigalėjus prie dogmatiškų marksizmo-leninizmo kanonų prisitaikiusiam valdžios pripažįstamam (formaliajam) mokslui jo kanonų neatitinkantis, nors ir objektyviais kriterijais besiremiantis mokslas, ne tik nebuvo pripažįstamas, bet ir už jo rezultatų sklaidą autoriams būdavo sudaromos politinės bylos, jie buvo tremiami iš Lietuvos, įkalinami. Tačiau, nepaisant represijų ir nepripažinimo, kai kurie mokslininkai nepakluso valdžios spaudimui ir plėtojo neformalųjį agrosocialinį mokslą.

2. Neformalaus agrosocialinio mokslo raiškas Lietuvoje, priklausomai nuo jų kūrėjų santykio su sovietų valdžia, tikslinga suskirstyti į alternatyvias (atmetančias socialistinių pertvarkymų Lietuvos žemės ūkyje doktriną) ir paralelines (socializmą priimančias kaip neišvengiamybę, tačiau bandančias jam suteikti „žmogiškąjį veidą“, siekiančias grąžinti į kasdienę apyvartą sovietų atmetas, bet Lietuvos žemės ūkio ir kaimo gyvensenos praktikoje pasiteisinusias raiškas, rinkti objektyvią medžiagą iš Lietuvos ūkio istorijos). Pagal vyraujančias neformalaus mokslo ypatybes, visas sovietų okupacijos laikmetis skirstytinas į tris laikotarpius: 1) 1940–1956 m.; 2) 1957–1987 m.; 3) 1988–1990 m.

3. Pirmojo laikotarpio alternatyvaus mokslo raiškai būdinga Lietuvos Respublikos laikais pradėtų mokslinių tyrimų tąsa, ką darė nenorintys komunistinei ideologijai paklusti tyrėjai. Žymiausias alternatyvaus mokslo atstovas – prof. F. Kemėšis, kūręs Lietuvoje (jo veikalų „Socialinės minties ir institucijų evoliucija“ bei „Lietuviai ir gudai“ didžioji dalis sunaikinta“; pogrindyje išsaugotas nebaigto veikalo „Krikščioniškosios ekonomijos linkme“ rankraštis; už šiuos veikalus F. Kemėšis buvo įkalinamas ir žuvo lageryje). Doc. J. Aleksa, kūrė Sibiro tremtyje (išliko fragmentai). Šiuo laikotarpiu prie paralelinių Lietuvos ūkio istorijos tyrimų intensyviai dirbo prof. P. Šalčius, kurio gausios studijos sovietmečiu nebuvo skelbiamos. Bendra jo nepublikuotų studijų, išskyrus vertimus, apimtis per 9000 lapų).

4. Iš antrojo laikotarpio daugiausia žinoma apie paralelinius tyrimus iš ūkio istorijos, kuriuos atliko iš Si-

biro tremties grįžęs doc. D. Cesevičius, nors jis parengė ir alternatyvių darbų. Šiuo laikotarpiu aktyviai pasireiškė prof. P. Vasinauskas. Balansuodamas ties legalumo riba, jis bandė švelninti kompartijos ir sovietų valdžios politiniais sprendimais determinuoto mokslo ir ūkinės praktikos negatyvias pasekmes. Įdomūs Komijos lagerio kalinio inž. J. Borutos projektai apie ūkininkų ūkio ir gyvenamos atkūrimą ateities nepriklausomoje Lietuvoje.

5. Trečiajame laikotarpyje pasireiškė spontaniškas ir gausus kolektyvinės kūrybos protrūkis, pasireiškęs LŽS veikla ir jo pastangomis suformuoti agrarinės pertvarkos, kuri turėjo būti įgyvendinta būsimoje nepriklausomoje Lietuvos valstybėje, koncepcija. 1989 m. vasario 25–26 d. vykusiame LŽS I suvažiavime buvo priimtas griežtas kolektyvizacijos ir jos pasekmių vertinimas, numatyti ūkininkų ūkių kūrimasis, žemės ūkio įmonių turto privatizavimas, rinkos santykių žemės ūkyje atkūrimas, žemdirbių savarankiškumo ir ūkinės savimonės ugdymas, mokslo bei valdymo sistemos žemės ūkyje pertvarka ir kt.

6. Nors žemės ūkis laikomas konservatyvesne šaka už kitas, tačiau praktiniai pertvarkos žingsniai žemės ūkio sistemoje prasidėjo netgi kiek anksčiau negu kitose šalies ūkio šakose. Dar 1989 m. buvo formaliai įteisinta privati žemės nuosavybė (tačiau apribotas disponavimas žeme – valstiečio ūkiui suteiktosios žemės neleista parduoti, įkeisti, nuomoti), numatyta pretendentų teisė į visuomeninių įmonių turto dalį, pasiūlytas žemės ūkio įmonių turto privatizavimo mechanizmas, parengtos būsimosios agrarinės pertvarkos nuostatos, su kuriomis „Lietuvos sąjūdis“ ėjo į 1990 m. vasario 25 d. rinkimus, kuriuos didele persvara laimėjo.

Gauta 2006 10 02
Parengta 2007 01 03

Literatūra

- Aleksa J. Mano testamentas lietuvių tautai // Ūkio, mokslo ir valstybės baruose. Vilnius: Nirmedas, 1999.
- Augustinavičius A. Truputis apie mūsų kolūkius. (Rankraštis). M. Treinio asmeninis archyvas (MTAA), 1954.
- Boruta J. B. m. Ūkininkų seniūnijos projektas [įgyvendintinas atkūrus Lietuvoje nepriklausomybę], (Mašinraštis). MTAA.
- Butkus F. S. Pasiryžimo ir ištvėrmės dvasia // Dienovidis, 1994 11 18. Nr. 42.
- Grakauskas E. Lietuvos TSR valstiečio ūkio įstatymas // Lietuvos valstiečio ūkis. Kaunas: LŽS taryba, 1989.
- Kemėšis F. Žemės ūkio kooperacija // Žemės ūkio vadovas. Žemės ūkio ekonomija. Kaunas, 1934. T. 5.
- Kemėšis F. Lietuviai ir gudai. (Rankraštis) // LNB. Rankraščių fondas. F.29. B. 1611.
- Kemėšis F. Krikščioniškosios ekonomijos linkme. Vilnius: LKMA. 1997.
- Lietuvos žemdirbių sąjūdžio programiniai dokumentai. Pritarti LŽS suvažiavime Vilniuje 1989 m. vasario 25–26 d. Vilnius–Kaunas: LPS.
- Lietuvos žemdirbių! [Lietuvos sąjūdžio kreipimasis į žemdirbius] // MTAA, 1990.
- Lukoševičius V. Profesoriaus P. Šalčiaus rankraštis palikimas (Darbų apžvalga) // Liaudies ūkis. 1984. Nr. 11.
- Nemickas B. 1999 08 22 d. laiškas M. Treiniui // MTAA, 1999.
- Petras šalčius. Bibliografinė rodyklė. Sudarė N. Turčinavičienė. Kaunas: Šviesa, 1992.
- Šimėnas A. Ekonomikos reforma Lietuvoje. Vilnius: Pradai, 1996.
- Treinys M. 1989 12 16 d. pranešimo tezės. (Rankraštis). MTAA, 1989 b.
- Treinys M. Pajū nustatymo ir disponavimo jais nuostatos // Lietuvos valstiečio ūkis. Kaunas: LŽS taryba, 1989 a.
- Vasinauskas P. 1957 06 19 d. laiškas Žemės ūkio ministro pavaduotojui Juozapavičiui // MTAA, 1957.
- Vasinauskas P. 1971. Kaimas mūsų mielas // Pergalė. Nr.8.
- Vasinauskas P. Kaimas mūsų mielas, II dalis. Tezės diskusijai Krakėse 1985 12 16. (Rankraštis) // MTAA, 1985.
- Vasinauskas P. Agronomija Lietuvoje. LŽŪI, 2005.

Mečislovas Treinys

NON-FORMAL AGROSOCIAL SCIENCE IN LITHUANIA DURING THE SOVIET DEPENDENCE PERIOD

Summary

This article reviews non-formal agrosocial science in Lithuania during dependence to the Soviet Union (in 1940–1990) and reveals the importance of the works most worth scientists and society actors as well as collective ideas of Lithuanian Farmers Movement (LFM).

Due to soviet occupation in Lithuania in 1940, science was legitimated according to dogmatic canons of Marxism-Leninism. If science didn't conform to the mentioned canons it wasn't acknowledged and the authors of such works were exiled or imprisoned. However, despite repressions, part of scientists developed the non-formal agrosocial thought.

According to the relations of scientists with soviet authorities, the non-formal agrosocial science is divided into alternative (which absolutely denies the doctrine of socialistic reformation in Lithuanian agriculture) and parallel (which gives a "human feature" to socialism). Estimating the specifics of the Soviet Union period, it can be divided into three subperiods: 1) 1940–1956; 2) 1957–1987; 3) 1988–1990.

The first period is related with developing the alternative science which began in Lithuania in the interwar. The most famous representative is Prof. F. Kemėšis. The biggest part of his works (e.g. "Evolution of Social thought and institutions") are lost and it is possible to find only fragments. Following this, non finished manuscript of "The Christian Trend in Economy" was saved in underground. Unfortunately, F. Kemėšis was imprisoned and died. Another scientist, Assoc. Prof. J. Aleksa, wrote his works in Siberia (only fragments of his works have survived).

The most known works from the second period are parallel researches in economy history by Assoc. Prof. D. Cesevičius. Another active scientist was Prof. P. Vasinauskas who ex-

pressed his ideas in theory and practice. He tried to formulate his ideas of the negative consequences of the soviet power for agriculture. Interesting projects about family farm re-creation and its perspectives in Lithuania were presented by J. Boruta.

Lastly, the third period is important because of numerous collective works by representatives of LFM. The LFM formed the conception of agrarian reconstruction, accepted a strict estimation of collectivisation and its consequences and foresaw directions of de-sovietisation (privatisation of agricultural enterprises, restitution of market relations in agriculture, etc.) during the first LFM meeting in February 25–26 1989.

Key words: agrosocial sciences, non-formal science, alternative science, parallel science, Lithuanian Farmers Movement, "Sąjūdis"

Мечисловас Трейнис

НЕФОРМАЛЬНАЯ АГРОСОЦИАЛЬНАЯ НАУКА ВО ВРЕМЯ ЗАВИСИМОСТИ ЛИТВЫ

Резюме

В статье исследуются образцы проявления неформальной агросоциальной науки во время оккупации Литвы Советским Союзом в 1940–1990 гг. Анализируется творчество ученых, наиболее известных в этой области, а также проявление коллективного творчества Литовского сельскохозяйственного движения „Саюдис“ (ЛСХДС).

Из-за оккупации Литвы в 1940 г. в науке и в хозяйственной практике утвердилось лишь одно направление, основывающееся на догмах марксизма-ленинизма. Научные разработки, созданные на иной идеологической основе, не только не признавались властью, но их авторов преследовали, судили, ссылали в Сибирь. Но несмотря на репрессии, некоторые ученые развивали неформальную агросоциальную науку.

В зависимости от взаимоотношений ученых с советской властью созданная ими неформальная наука подразделяется на альтернативную (отвергающую социалистический образ

хозяйствования в целом) и параллельную (пытавшуюся создать для него «человеческое лицо»). Соотношение этих двух направлений во время советской оккупации было различным. Выделяются 3 периода развития агросоциальной науки в годы советской оккупации: 1) 1940–1956 гг.; 2) 1957–1987 гг.; 3) 1988–1990 гг.

Для первого периода характерна дальнейшая разработка исследований, начатых во времена Первой Литовской Республики. Наиболее известный его представитель – проф. СХА Ф.Кямешис. Большинство его рукописных работ уничтожили репрессивные органы после его ареста. Остались лишь фрагменты исследований „Эволюция социальной мысли и институций“, а также незаконченный труд „Направления хрестьянской эконо-мики“. За свою научную деятельность Ф.Кямешис был отправлен в ГУЛАГ и там умер. Доц. И. Алекса занимался научным творчеством даже в ссылке (остались фрагменты разработок). Над параллельными исследованиями по истории хозяйства Литвы работал проф. П. Шальчюс.

Из исследований второго периода наиболее известны работы доц. Д.Цесявичюса, а также всесторонняя деятельность проф. П. Васинаускаса, направленная на смягчение негативных последствий необоснованной политики советской власти в области аграрной политики. Определенный интерес представляют предложения по восстановлению сельского хозяйства Литвы, предложенные инженером И. Борутой, также узником советских лагерей.

Третий период ознаменовался коллективным творчеством ЛСХДС, подготовившим концепцию перестройки аграрного сектора Литвы. На I съезде в 1989 г. была дана политическая оценка коллективизации села Литвы и намечены пути его десоветизации: восстановление крестьянских хозяйств и рыночных отношений, приватизация имущества сельхозпредприятий, перестройка системы управления и т. д.

Ключевые слова: агросоциальные науки, неформальная наука, альтернативная наука, параллельная наука, Литовское сельскохозяйственное движение „Саюдис“